

Risale-i Nur'dan Bir Kavram: Cebriye

Hizmet Peygamber (sav) döneminden sonra, Müslümanların çeşitli İslami meseleler üzerinde yaptıkları tartışmalar, bir takım farklı anlayışlar ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun akabinde, gerek itikadî gerekse amelî açıdan bir takım mezhep ve fırkalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu fırkalardan birisi de üzerinde çok tartışma yapılan Cebriye fırkasıdır.

Kelime anlamı itibariyle cebir, 'bozuk olan bir şeyi ıslah edip düzeltmek, birine zor kullanarak iş yaptırmak' gibi anlamlara gelmektedir. Nisbet ekinin de ilavesiyle birlikte terim anlamı olarak 'zorlayıcı bir gücün hakimiyeti fikrini benimseyenler' için kullanılmıştır. Kelamcıların kabul ettiği genel tarife göre Cebriye, 'insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanlar' şeklinde tarif edilebilir.¹

Kur'an-ı Kerim'de 'cebir' kelimesinden türemiş olan 'cebbar' kelimesi -bir yer hariç- zorba insanlara verilen isim olarak kullanılmıştır. İlahî iradenin her şeyi kuşattığını ve mutlak kudret sahibi olduğunu belirten ayetlerin yanında, 'müşriklerin Tanrı'ya ortak koşmalarına İlahî iradenin sebep olduğu' iddialarını naklederek cebir görüşüne dolaylı olarak temas eden ayetler de mevcuttur. (bkz. En'am; 148, Nahl; 35) Hadislerde de Esmâ-i Hüsnâ arasında zikredilen Cebbar isminden ayrı olarak kadere imanı ve İlahi iradenin mahlukat üzerindeki tesirini ifade eden açıklamalar da vardır.² Bu ayet ve hadislerin yanında insanın kendisine has irade, kudret ve fiillerinin bulunduğu bildiren naslar da mevcuttur.

Cebriye'nin ortaya çıkışı ve tarihi

Cebriye'nin ortaya çıkmasında etkili olan amilleri şöyle sınıflandırmak mümkündür:

1- Siyasal ve Sosyal Sebepler: Hilafet Emevîler'e geçtikten sonra Emevî idarecilerinin, Hz. Ali taraftarlarına karşı siyasî otoritelerini hâkim kılmak ve yanlış icraatlarından dolayı kendilerini mazur göstermek, uygulamalarını herkese kabul ettirmek gayesiyle İlahî irade ve takdirin değişmezliği fikrini desteklemeleri, Cebriye fırkasının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

2- Dinî-Fikrî Sebepler: Cebir görüşünü temellendirecek müteşabih nasların mevcudiyeti, İlahî sıfatlarla ilgili yorumların başlaması ve nihayet tasavvufî düşüncenin telkin ettiği tevhid anlayışı cebir görüşünü tartışma alanına çeken sebeplerdendir.

3- Kültürel Sebepler: Müslümanların yabancı kültürlerle temas kurmalarını sağlayan fetihler sonunda, insanın fiillerinde hür veya mecbur olma meselesi, yoğun bir şekilde tartışılmıştır. İslam âlimlerinin yabancı kültürler içerisinde ortaya çıkan problemleri çözmek için zihin yormaları, Cebriye'nin teşekkülünde rol oynamıştır.³

İslam Tarihi'nde cebir görüşünün ilk kimler tarafından ortaya atıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Hz. Ali ile İbn Abbas'ın Cemel ve Siffin savaşlarından sonra cebir telakkisini ileri sürenleri tenkit ettiklerine dair bazı rivayetler vardır. Bu rivayetlerde, insanların bütün fiillerinin kesinlikle kaza ve kadere göre cereyan ettiğini; fakat bu durumun onları zorlamak anlamına gelmediği, Allah'ın insanları kendisine isyan etmeye zorlamadığı, kaza ve kaderin hürriyetlere engel olmadığı, Ashabın anlayışı olarak bildirilmiştir. Buna rağmen Emevî idarecilerinin cebir görüşünü teyid edecek beyanlarda buldukları, kaynaklarda görülmektedir.⁴

Bazı Kalam âlimlerine göre bu fırkanın doğuşuna öncülük edenler Yahudiler'dir.⁵ Bu fırkanın esaslarını bazı Müslüman âlimlere tâlim ettirmişler ve cebir ile ilgili görüşleri Müslümanlar etrafında yaymaya başlamışlardır.

Doğuşuna etken olan faktörler, ister Kur'an'ı farklı yorumlamaktan ileri gelsin, isterse önceki toplumlardan menkul bir takım fikirlerin zuhurundan neş'et etsin; vâkıalar incelendiğinde Emevî devletinin siyâsî istibdadının neticesinde devletin desteğiyle Cebriye'yi doğuran bir ilmî istibdadın varolduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Bediüzzaman Hazretleri Cebriye ve Mutezile gibi dalâlet fırkalarını doğuran sebebin, 'taklidin pederi ve istibdâd-ı siyâsînin veledi olan istibdâd-ı ilmî' olduğunu ifade etmiştir.⁶

Kullara ait fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadıklarını ve cebir altında bulduklarını ilk defa Ca'd b. Dirhem ileri sürmüş ve görüşlerini Şam bölgesinde yaymaya çalışmıştır. Ondan sonra Said b. Cübeyr, Ebu Ru'ba ve Haris b. Süreyc onu takip etmişlerdir. Cebir fiilini temellendirerek kalam ilmine mal eden ise Cehm b. Safvan olmuştur. Ona göre, insanların eliyle gerçekleşen fiillerin yaratıcısı Allah'tır ve âlemde O'ndan başkasına ait hiçbir fiil yoktur. Ancak Allah bunu fiilin meydana gelmesini sağlayan irade ve kudreti kullarında yaratmak suretiyle gerçekleştirmektedir. Mutezile âlimleri ise, kulların fiillerinin önceden belirlenen kaza ve kadere göre Allah tarafından yaratıldığını ve fiilin meydana geliş anından önce insanların fiil yapma gücü bulunmadığını savunan bütün Sünnî kelimcileri de Cebriye'den saymıştır.⁷

Görüşleri

Cebriye fırkasının temelde iki görüşü vardır. Bunlardan biri kader ve kaza mes'elesi; diğeri de kulların fiilleri mes'elesidir.

Aslında asırlardan beri kalam âlimlerinin tartıştıkları en önemli meselelerden birisi, kader ve kaza mes'elesi olmuştur. Bu konuda kalam âlimleri arasında bir ittifak yoktur. Kimileri Allah'ın koyduğu kader çizgisinin dışına çıkmamanın mümkün olmadığı, kulun rüzgarın önündeki bir yaprak misali İlahi iradenin sevkettiği şekilde kaderinin belirlendiği görüşünü savunurlarken, kimileri de kullara verilen hür irade neticesinde kulların gerektiğinde kendi kaderlerini kendilerinin değiştirebileceği görüşünü savunmuşlardır. Bir grup da Peygamberimizin (s.a.v) 'kaza ve kader bahis konusu edildiğinde dilinizi tutunuz'⁸ hadisine istinaden bu mes'eledede susmayı tercih etmişlerdir.

Cebriye'ye göre Kader ve Kaza mes'elesi

Cebriye'ye göre, Kur'an-ı Kerim'de her şeyin yaratılmadan önce Allah'ın dilediği kulları hidayete erdirdiği, dilediğini de dalalete sevkedip doğru yolu bulmalarına engel olduğu; kâfirlere azap etmeyi murad edip onların kalplerini imandan çevirdiği, mülkünde dilediğini yaptığı ve bundan sorumlu tutulamayacağı ve nihayet her şeyin Allah tarafından yaratıldığı bildirilmektedir. Bu durumda kulların iman-inkâr, hidayet-dalalet, itaat-isyan cinsinden yaptığı bütün fiilleri dileyen Allah'tır. İnsanları her taraftan kuşatan kader çizgisinin dışına çıkmak mümkün olmadığından onların bütün fiilleri kaderin bir sonucu olup, Allah'ın ilim ve sıfatlarına bağlıdır. Aksi takdirde O'nun her şeyi bilmediği ve mülkünde irade etmediği bir takım fiillerin meydana geldiğini söylemek gerekir ki, bu da ulûhiyet makamı için bir eksiklik ve bir âcizlik olmaktadır. Şu âlemde vukû bulan iyi ve kötü bütün fiillerin, olayların Allah'ın dilemesiyle gerçekleştiğine inanmak gerekir. Buna bağlı olarak da Allah'ın kullarına güç yetiremeyeceği sorumluluklar yüklemesi de mümkündür. Nitekim iman etme imkânı bulunmayan kâfirleri sorumlu tutmuştur.⁹

Bediüzzaman Hazretleri, "kader ve cüz'i ihtiyarın İslamiyet'in ve imanının nihayet hududunu gösteren, hali ve vicdani bir imanının cüzlerinden" olduğunu belirtir. Kader inancı, insanın davranışlarını belirlerken aşırıya kaçmamasını sağlar. Bir mü'minin her şeyi Allah'a vererek yani insan iradesini yok sayarak "teklif ve mes'uliyetten kurtulmaması için, karşısına

cüz'i ihtiyar çıkmakta, ona mes'ul ve mükellefsin demekte", yine yaptığı iyilikler ile gururlanmaması için de karşısına kader çıkıp, "haddini bil, yapan sen değilsin" diyerek mümine vasatı yaşama imkânı sunar.¹⁰

Kulların fiilleri

Kur'an'da Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu bildirildiğine göre, (bkz. En'am; 162); Cebriye'ye göre kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratılmış olması gerekir. İnsanlara ait fiillerin kendileri tarafından yaratıldığını iddia etmek bir anlamda yaratıcılıkta, O'na ortak tanımak demektir.¹¹ Yine Cebriye Kur'an'da ve hadislerde ilk bakışta kulların irade ve hürriyetinden yoksun olduğunu ifade eden deliller bulmuştur. Delillerin neticesinde insanın ef'alini yaratamayacağı, dolayısıyla fiillerden hiçbirinin ona yükletilemeyeceği görüşüne varmışlardır. Buna göre bu mezhebin esası, fiilleri gerçek manasıyla kuldan nefyetmek ve Allah'a yüklemektir. Nitekim onlara göre kul; ef'alinde mecbur olup ne iradeye ve ne de hürriyete sahiptir. İnsanın fiillerini Allah, diğer cemadât için yarattığı şeyler gibi yaratmaktadır. Ağacın meyve vermesi, taşın yuvarlanması, güneşin batması cebir olduğu gibi, sevab ve ikâb da cebir'dir.¹²

Bediüzzaman'a göre ise, 'kulun ihtiyarından doğan bir fiile İlm-i Ezelî'nin taalluku, o ihtiyara münafî ve mani değildir. Çünkü müessir İlim değil, Kudret'tir. Bu sebeple bir insan yaptığı bir fiilin sebebini kadere havale etmek için illet ve bahaneler gösteremez.¹³ Yine Bediüzzaman'a göre, 'kulun elinde ancak cüz'i iradesini niyeti ve kasdı yönünde kullanması vardır. Zira Allah'tan başka hakiki tesir sahibi yoktur ve tevhid de bunu gerektirmektedir. Buna mukabil kul, bir ağaç gibi büsbütün ıztırar ve cebir altında da değildir. Elinde küçük bir ihtiyar vardır. Çünkü Allah Hakîmdir; cebir gibi zulümleri netice verecek şeylerden münezzehtir'.¹⁴

Cebriye fırkasının kurucusu olan Cehm b. Safvan, mezhebini sadece cebir görüşüne inhisar ettirmemiş, bunun yanında şu görüşlerin de propagandasını yapmıştır.

1- Cennet ve Cehennem fânidir, eşyadan ebedî olan herhangi bir şey mevcut değildir.

2- İman mârifettir, küfür de cehldir. Bu görüşe göre; Hz. Peygamber'in vasıflarını bilen Yahudiler mü'mindirler.

3- Allah'ın kelâmı kadîm değil, hâdistir.

4- Cehm, Allah'ı bir şeyle, Hayy ve İlim'le vasıflandırmaz ve der ki, 'Ben Allah'ı yaratıkların vasıflandırdıkları şeyle vasıflandırmam'. Bunun yanında Kıyamet gününde Allah'ın görülmesini nefyeder.¹⁵

Cebriye fırkaları

Mezhepler Tarihi yazarları Cebriye'yi, aşırı ve mutedil görüşlere sahip olmaları açısından iki gruba ayırmışlardır. İnsanın fiillerinde hiçbir etkisi bulunmadığı ve irade hürriyetinden tamamen yoksun olduğu temel görüşünü savunan aşırıların Cehm b. Safvan ve İsmail el-Bittî tarafından temsil edildiği kabul edilir. Bu gruba Cebriye-i Hâlısa denilmekte ve onların tevhid anlayışı; Allah'ın irade ve kudreti karşısında kulun bütün benliğiyle kendini yok farzetmesi şeklindedir.

Diğer grup ise; insanlara ait ihtiyarî fiillerin Allah tarafından yaratıldığını ve onların fiillerini müstakil olarak gerçekleştirmediğini benimsemekle birlikte bu fiilde insanların da etkisi olduğunu kabul eden mutedil cebir anlayışıdır. Bu gruba hangi fırkaların gireceği hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Şehrîstânî ve Fahreddin er-Râzi gibi alimler, Dirariyye'nin ve Neccariyye'nin bu gruba girdiğini belirtmektedir. İbn Teymiyye Eş'ariyye'yi; Tehanevi de bütün Ehl-i Sünnet'i bu mezhebe dahil etmektedir.¹⁶

Cebir görüşü fırkanın ortaya çıkışından beri devamlı tenkit görmüştür. Hicrî 1. yüzyılda ilk defa Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas gibi ileri gelen sahabeler tarafından başlatılan ve daha sonra Hasan el-Basrî'nin sürdürdüğü eleştirilerde; Allah'ın, kullarını buyruklarına karşı gelmeye zorlamadığı ve Yaratıcı hakkında bu tür inançları beslemenin yanlış olduğu belirtilmiştir. Mutezile kelamcıları da çeşitli aklî ve naklî delillere dayanarak Cebriye'ye karşı tekfire varan tenkitler yöneltirken Ebu Hanife, Ahmed b. Hanbel gibi Sünnî âlimler insanların fiillerini icbar altında yapmadıklarını, bununla birlikte ihtiyarî fiiller de dahil olmak üzere her şeyin İlahî irade ve kudret çerçevesinde vukû bulduğunu söylemişlerdir. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre; ihtiyarî fiillerin İlahî irade ile gerçekleştiğini söylemek Allah'ın adalet, rahmet

ve hikmet sıfatlarıyla bağdaştırılmaz. Bunun yanında cebir görüşü insanın içinde yaşadığı 'teşebbüs etme-çalışma-başarma' dünyasının realiteleri ve kendi vicdanî kanaatleriyle de bağdaşmamaktadır.¹⁷

Sonuç

İslam âleminde, bilhassa kelamcılar nezdinde yüzyıllarca tartışılan cebir ve ihtiyar mes'elesinde Cebriye fırkasının görüşlerinin gerek aklî ve gerekse naklî veriler sonucunda pek doğru olmadığı görülmektedir. Bir tarafta Mutezile, insana fiillerinde sonsuz bir hürriyet vermesi ile ifrata giderken; diğer tarafta ise Cebriye, insan iradesini hiçe sayarak tefritte kalmıştır. Her zaman ve her işte orta yolu arayan İslam Dini'nin temel akidelerine ve inançlarına bu fırkalar zıttır. Dolayısıyla bu fırkaları fırka-î dâlle, diğer bir ifadeyle sapkın fırkalardan addetmemiz mümkündür.

Son söz Bediüzzaman'ın:

*'İnsanın elinde gayet zayıf, fakat seyyiât ve tahribâtta gayet uzun; iyiliklerde kısa cüz'i iradesi vardır. İnsan, iradesinin bir elini duaya, diğer elini istiğfara verip, günah ve kötülüklerden çekerek ebedî saadeti kazanabilir. Dua ve tevekkül, hayra olan isteğe büyük bir kuvvet verdiği gibi; istiğfar ve tövbe de şerre olan meyelânı keser.'*¹⁸

Dipnotlar:

1. TDVİA, cilt 7; s. 205.
2. TDVİA, cilt 7; s. 205.
3. TDVİA, cilt 7; s. 206.
4. TDVİA, cilt 7; s. 206.
5. Muhammed Ebu Zehra, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler, Yağmur Yay., s. 146.
6. Bediüzzaman Said Nursi, Münâzarât, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1996, s. 32.
7. TDVİA, cilt 7; s. 206.
8. es-Suyûtî; Camiu's-sağîr.
9. TDVİA, cilt 7; s. 207.
10. Bediüzzaman Said Nursi, Sözler, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1998, s. 427.
11. TDVİA, cilt 7; s. 207
12. Ebu Zehra Muhammed, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler, s. 144
13. Bediüzzaman Said Nursi, Sözler, s. 430.
14. Bediüzzaman Said Nursi, İşarâtü'l-İ'câz, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2001, s. 74.
15. Ebu Zehra Muhammed, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler, s. 147-148.
16. TDVİA, cilt 7; s. 207.
17. TDVİA, cilt 7; s. 207-208.
18. Bediüzzaman Said Nursi, Sözler, s. 432.